

ТУРЛИ ЁШ ДАВРЛАРИДА РЕФЛЕКСИВЛИКНИ НАМОЁН БЎЛИШНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Н.И.Халилова

**Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети “Хизмат
фаолиятини тарбиявий-психологик таъминлаш” кафедраси
профессори**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7033635>

Аннотация. Мақолада шахс ривожланишининг турли босқичларида рефлексивлик хусусиятларини намоён бўлишининг психологик жиҳатларига бағишланади. Айниқса, бола шахсининг камолга етишида ўзини ўзи англаш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи тарбиялаш каби хусусиятларини шаклланиши муҳим аҳамият касб этиши кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, ўқувчи шахсида ўқув фаолияти билан боғлиқ рефлексивлик хусусиятини моҳияти очиб берилган.

Калит сўзлар: рефлексия, рефлексивлик, ўзини ўзи англаш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи баҳолаш, шахс, бола шахси, мактабгача тарбия ёши, кичик мактаб ёши, ўсмир шахси, ўқув фаолияти.

Маълумки, рефлексия атамасига доир изоҳлар учун умумий алоқадор тушунча ўзини ўзи англаш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи кузатиш, ўзининг ҳолатини англаш ва шу кабилар ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, мазкур жарёнларнинг шаклланиши ривожланиш психологияси нуқтаи назаридан 7-8 ёшда юз бера бошлайди.

Инсон психик ривожланиши, унинг шахс сифатида шаклланиши ўзини ўзи англашининг, яъни ўзини жисмоний, маънавий ҳамда ижтимоий мавжудот сифатида англашининг қарор топиши билан боғлиқ. Ўзини ўзи англашнинг ривожланиши ҳар бир болада ўзига хос тарзда кечади. Бироқ, барча болаларда, одатда, ҳаётининг биринчи йили охирига келиб, ўзини ўзи англашнинг пайдо бўлганини тасдиқловчи белгилар кузатилади; бола ўзини, ўз танасини уни ўраб турган фазодан ажрата бошлайди. Ўзини ўзи англашнинг кейинги ривожланиши боланинг ўз хоҳишлар ва умуман фаолияти мотивларини англаши билан боғлиқ бўлади. Ўз фаолиятининг мотивларини англаши, болага ўзини ўзи англашнинг кейинги босқичига ўтишга, яъни ўз ҳаракатларидан ажрата олишга ёрдам беради. Дастлаб бола ўзини фаолият субъекти сифатида англайди.

Илк болалик даври ўзини ўзи англаш ривожланишидаги муҳим босқич бўлиб ҳисобланади. Чунки бу даврда болада авваллари предметга мустаҳкам бириктириб қўйган ҳаракатни аста-секин ўзидан ажрата бошлайди. Бу ҳодиса бирдан, ўз-ўзидан рўёбга чиқмайди. Унинг амалга

ошишига сабаб боланинг аввалги предметли ҳаракатини янги шароитларда бажарилиши ва уни бошқа предметларга кўчиришидир.

Психолог Л.И.Божовичнинг таъкидлашича, ҳатто илк болалик даврининг охирига келиб пайдо бўлувчи “Мен” ини рўёбга чиқаришини намоён қилиш эҳтиёжи ушбу даврда юзага келувчи энг марказий тузилма янги тузилма, деб ҳисоблашади. Бу тузилма кетидан пайдо бўлувчи тузилмалар орасида ўз -ўзига баҳо беришнинг юзага келиши боланинг шахс сифатида ривожланишида ўта муҳим аҳамият касб этади.

Шахс шаклланишининг дастлабки босқичларида, яъни илк болалик даврининг охири ва боғча ёшининг бошидаги ўзига ўзи баҳо беришнинг генезисида боланинг катталар билан бўлган мулоқоти ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Бола ўзининг имкониятлари ҳақида адекват билимга эга бўлмаганлиги туфайли катталарнинг унга берган баҳосини қабул қилади. Бошқача айтганда, бола ўзини катталар орқали уларнинг бола ҳақидаги фикри орқали баҳолайди. Бола бу даврда ўзига ўзи баҳо беришда тўлалигича катталарнинг фикрига суянади. Ўзи ҳақидаги мустақил тасаввур элементлари эса бироз кейинроқ пайдо бўлади.

Махсус тадқиқотларнинг кўрсатишича, Б.Г.Нечаев ва бошқалар ушбу элементлар дастлаб шахсий сифатлар, ахлоқий фазилатларни баҳолашда эмас, балки предметли ва ташқи хусусиятларни баҳолашда намоён бўлади. Бу эса ҳаракатларнинг предметдан тўлиқ ажратиб чиқмаганлигини кўрсатади. Боғча ёшидаги бола шахсининг ривожланишида анча сезиларли бўлган ўзларини ўзга кишининг ташқи хусусиятларини баҳолашдан шахсий хусусиятларини баҳолашида ифодаланади.

Боғча ёш даврида ўзига ўзи баҳо бериш эмоционал характерга эга бўлади. Боланинг бошқаларга берадиган баҳоси ҳам шундай хусусият касб этади. Бола уни ўраб турган катталардан қайси бирига ишонч ҳис этса, меҳри товланса, ўша кишига ижобий баҳо беради. Катта боғча ёшидаги болалар уларни ўраб турган катталарнинг ички оламига баҳо беришга ҳаракат қиладилар. Ўрта ва кичик боғча ёшидаги болалардан фарқли равишда катталарнинг ички оламига анчагина чуқур ва дифференциаллашган баҳо берадилар. Боғча ёшининг охирига келиб, боланинг атрофдагиларга берадиган баҳоси анча чуқур, тўлиқ деталлашган ва кенгайтирилган тус ола бошлайди.

Бу ўзгаришлар шу билан тушунтириладики, катта боғча ёшидаги болаларда одамларнинг ички оламига қизиқиш ортиб боради, улар баҳо беришда муҳим бўлган мезонларни ўзлаштириб борадилар, тафаккур ва нутқлари ривожланиб боради.

Боғча ёшидаги боланинг ўзига ўзи берадиган баҳосида унда ривожланиб бораётган ғурур ва уят туйғулари акс этади. Ўзини ўзи англашнинг ривожланиши боланинг билиш ва мотивацион соҳалари шаклланиши билан узвий боғлиқ бўлади. Мана шу соҳаларнинг ривожланиб бориши натижасида бола ҳам ўзини, ҳам ўзи эгаллаб турган вазиятга англашга қодир бўла бошлайди, яъни унда ўзининг ижтимоий “Мен” ини англаш шаклланади.

Маълумки, психология борасида олиб борилган тадқиқотларга кўра, дастлаб рефлексиянинг намоён бўлишини мактабгача тарбия ёшидаги болаларда кузатиш мумкин. Шубҳасиз, бу ёшдаги болаларда рефлексия яққол намоён бўлмайди. Бу фикрнинг тасдиғи сифатида Ж.Пиаженинг болалар тафаккурининг эгоцентризм феномени ва эгоцентрик нутқи ҳақидаги ғояларини, яъни унинг психологик моҳияти боланинг нуқтаи назарини бошқаларники билан мувофиқлаштира олмаслиги децентрацияга нисбатан қобилиятсизлигида намоён бўладиган хусусият мавжудлигида кўриш мумкин.

Аста-секин бола ўзини бошқалар, эرتак ёки тасаввур қилинган қаҳрамонлар билан идентификация қилиш қобилияти унинг кейинги ижтимоийлашувининг асосий механизмига айланади. Идентификация шахснинг ўзини ўзга одам билан эмоционал ва бошқа томондан тенглаштиришдир. Одатда, бола ўзида ижобий ҳис-туйғуларни вужудга келтирадиган образлар билан идентификация қилишга интилади. Идентификация орқали у кўплаб ахлоқий эталонларни билиб боради ва унинг асосида шахс хислатлари ривожлана бошлайди. Бу образни ўзлаштириш билан бола у орқали ўзини ўзи англай бошлайди, натижада ўз хулқ-атвори эталон хулқ-атворни таққослаб кўради. Ўзининг ахлоқий “Мен” ини эталон ва бошқа кишиларнинг “Мен” и билан мувофиқлаштириш нисбатан ҳиссиёт ва ақлий зўриқишни талаб қилади ҳамда бу рефлексив қобилиятлар ривожланишининг бошланиши ҳисобланади. Шаклланаётган рефлексия болада ўзига нисбатан муносабат ва ўзи ҳақидаги тасаввурнинг ривожланишига йўналган шахсий рефлексиянинг биринчи шакли ҳисобланади [3].

Мактабгача бўлган даврда ўзини ўзи англаш тараққиётининг муайян даражаси боланинг мактабдаги таълимига тайёрлиги кўрсаткичларидан биридир. Бу даврда болада ўзини ижтимоий мавжудот деб ҳисоблаш вужудга келади. Ўзини ўзи англаш ривожланишининг бу даражаси ўзига хос шахсий янги тузилма – ўқувчининг ички позициясини таркиб топиши билан бевосита боғланган. Ўқувчи ҳолатига интилиш бола шахсини

тавсифлайди, унинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракати ва унинг воқеликка ҳамда ўз-ўзига бўлган муносабат тизимини белгилайди.

Ўқув фаолиятида боланинг ўзини ўзи билиш амалга оширилади. У атрофидагилар томонидан баҳоланади ва шунинг учун ўқувчининг улар ўртасидаги ўрнини белгилайди. Энди ўқув фаолиятида бола ўзини билади, унда ўзи ҳақида тасаввурлар, ўзини ўзи баҳолаш таркиб топади натижада, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш кўникмалари шаклланади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўзи ҳақидаги тасаввурлар ўзига бўлган муносабатлар, яъни ўзини ўзи баҳолаш билан узвий боғланган. Ўзи ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланиш даражасига кўра болалар 3 гуруҳга бўлинади.

1-гуруҳга шундай ўқувчилар кирадики, уларнинг ўзлари ҳақидаги тасаввурлари адекват ва барқарордир. Бу гуруҳга кирувчи болалар ўз хатти-ҳаракатларини таҳлил қилиши, бу хатти-ҳаракат мотивларини ажратиш, ўзи ҳақида ўйлаш билан тавсифланади.

Ўқувчиларнинг 2-гуруҳи шу билан тавсифланадики, унинг аъзоларини ўзлари ҳақидаги тасаввурлари беқарор ва адекват эмас. Бу ўқувчиларда ўзларидаги муҳим сифатларни ажратиш кўрсатиш, ўз хатти-ҳаракатини таҳлил қилиш етарли эмас. Фақат баъзи ҳоллардагина бу гуруҳга кирувчи болалар ўзларини адекват баҳолашлари мумкин.

3-гуруҳга тааллуқли ўқувчилар учун характерли нарса уларнинг ўзлари ҳақидаги тасаввурлари уларга бошқалар, айниқса, катталар томонидан берилган тавсифномадан иборат. Бу болаларнинг ўзи ҳақидаги тасаввурлари ривожланиши паст даражада.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларида ўзини ўзи баҳоланишнинг барча турлари адекват – барқарор, юқори – барқарор, беқарор (юқори ёки паст).

Адекват ўзини ўзи баҳолашга эга бўлган болалар – фаол, тетик, топқир, хушмуомала бўладилар, мағрурлик, ўзига ҳаддан ортиқ ишониш каби шахсий сифатлар ўзини ўзи юқори баҳоловчи болаларда енгил шаклланади [2].

Таъкидлаш жоизки, кичик мактаб ёшида рефлексив қобилият янги сифатлар билан янада кенгайиб боради. Шунингдек, ўзини шахс сифатида англаш эҳтиёжининг таркиб топишидан иборатдир. Бошқа ёш даврларидан фарқли равишда ўсмирлик даврида ўз-ўзига нисбатан, ўзининг ички руҳий ҳаётига, ўз шахсининг сифатларига қизиқиш юзага келади.

Унинг ривожланишидаги муҳим омил сифатида интеллектуал рефлексиянинг тараққиётига ҳам қулайлик туғдирадиган – бу ўқув фаолиятидир. Ўқув топшириқларини бажариш вазиятида ўзининг ақлий ҳаракатларини излаш ҳамда саралашда рефлексиянинг янги тури намоён бўла бошлайди. Ақлий ҳаракатларни таҳлил қилиш ва режалаштириш билан бирга рефлексия мазкур ёш учун психик янги тузилма сифатида гавдаланади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, бошланғич таълимнинг охирига келиб ўқувчиларнинг ярмидан кўпида интеллектуал рефлексия шаклланади [1].

Ўсмирлик даври ўзини ўзи англашнинг ривожланиши учун фаол даврдир. Унинг ривожланиш воситаси эса шахсий рефлексиядир. Ўсмир ўзини ўзи англашини янги материал билан бойитиш орқали ўзини ўрганишни чуқурлаштириб боради. У ўзининг шахс хусусиятлари, атрофдагилар билан муносабати, имконият ва интилишлари, кучли ва кучсиз томонларини ўрганиб боради. Рефлексия келажак ва ўтмишни бир-бири билан боғлайди, болалиқдаги катталик ҳаёти ҳақидаги кутишларини таққослаб кўрадилар. Рефлексиянинг мазмунли режаси жуда кенг бўлиб, ўсмир атроф-олами, бошқа инсонларнинг ўзини ўзи ва шахсий рефлексиясини таҳлил қилади. Рефлексиянинг муҳим хусусияти унинг бой эмоционаллигидир. Тез ўзгараётган ташқи кўриниш, ўзини бошқалар билан идрок қилиш, ўқув фаолиятидаги муваффақият ва қобилиятлар доимо рефлексиянинг фокусда бўлади ҳамда кучли кечинмаларни вужудга келтиради, натижада уларнинг ўзи ҳам рефлексияланади.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Давидов В.В. Проблемы развивающего обучения: ответ теоретического и экспериментального психологического исследования. – М. 1986 г. 209 с
2. Жалилова С.Х. Ёш даврлари психологияси, маъузалар матни. Тошкент – 2016 й., 106-107-бетлар
3. Лисина М.И. Развитие познавательной активности детей в ходе общения со взрослыми и сверстниками // Вопросы психологии. №4. 1982